

EMILIA MARKS
WIESŁAWA GADOMSKA
IWONA POŁUCHA

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

OBSZARY NISZOWE TURYSTYKI WIEJSKIEJ W WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIM

Abstract: Niche Areas of Rural Tourism in Warmińsko-Mazurskie Voivodeship. The paper attempts to identify the place for various types and forms of tourism within the sustainable development of rural areas of Warmińsko-Mazurskie Voivodeship, with particular emphasis on niche areas being interpreted as geographically separated areas with either a low tourism penetration ratio or the existing potential not having been fully appreciated before. The assessment of tourism potential entitles one to conclude that various types and forms of tourism have an important place in the sustainable development of the areas concerned. The wealth of natural, cultural, specialist and leisure assets makes the almost entire area under study attractive to many tourist segments. However, the existing assets are not made use of in a uniform manner. On a map of the province in question, one may indicate regions being popular and extensively utilized, *i.a.*: Great Mazurian Lake District, Mrągowo Lakeland, or Olsztyn Lakeland. On the opposite side of the spectrum there are possibilities also being attractive yet having been so far less appreciated by tourists. In geographical terms, there is a significant potential in cross-border tourism between Warmińsko-Mazurskie Voivodeship and the Kaliningrad Oblast – both water tourism on the Vistula Lagoon and **Lyna River, and cycling tourism.** Bioclimatic conditions create opportunities for the promotion of health resort tourism. What is worth considering here is the expansion of the health resort function as well as creation of *spa* and *wellness*-type products. Furthermore, there is an enormous potential in the virtually unlimited opportunities for the extension of the tourist season. This is a specific “niche area” including the promotion of both sightseeing & tourist and specialist assets in various seasons on the one hand, and the preparation of a wide and varied winter tourism offer on the other hand. Not only will the activation of “niche areas” of rural tourism in Warmińsko-Mazurskie Voivodeship allow the revival of the regions having been so far less visited, but also removing a burden from the regions being excessively penetrated.

Key words: Cross-border tourism, health resort tourism, rural tourism, tourist season, Warmińsko-Mazurskie Voivodeship.

Wstęp

Powierzchnia województwa warmińsko-mazurskiego wynosi 24 173 km², co daje czwarte miejsce pod względem wielkości w Polsce. Jak wynika z danych ostatniego spisu rolnego (2010), 97,5% ogólnej powierzchni województwa zajmują obszary wiejskie (przy średniej krajowej 93,1%). Ponadto, występuje tu najniższy w kraju wskaźnik gęstości zaludnienia [Borawska *et al.* 2012, s. 9-10]. W strukturze użytkowania ziemi dominują użytki rolne. W 2011 r. zasoby ziemi rolniczej wynosiły 1 322,6 tys. ha (54,7% całkowitej powierzchni województwa). Mimo wielu dziejowych zawirusowań, obszary te zachowały wiele wybitnych walorów przyrodniczych i kulturowych [Marks 2009, s. 127; Marks 2011a, s. 181-185]. Harmonijny krajobraz rolniczy sam w sobie jest walorem, ponieważ prawie 93% użytków rolnych ogółem utrzymywanych jest w dobrej kulturze rolnej. Istotny w pojeziernym krajobrazie o zróżnicowanej rzeźbie terenu jest wysoki udział trwałych użytków zielonych w strukturze ziemi rolniczej – 34,4%, przy średniej krajowej 22,4% [Brodzińska 2012, s. 65]. O bogactwie przyrodniczym obszaru decyduje ponadto wskaźnik lesistości na poziomie 31% oraz olbrzymi potencjał wodny – łącznie z wodami morskimi Zalewu Wiślanego na Warmię i Mazury przypada prawie 21,5% powierzchni kraju znajdującej się pod wodą. Wskaźnik jeziorności w województwie wynosi 5,7% [Strategia rozwoju ... 2013, s. 12-18].

Tak kształtowany krajobraz, z jednoczesnym brakiem uciążliwego przemysłu, jest szczególnie predysponowany do rozwijania form gospodarowania przyjaznego środowisku. Krajobraz rolniczy jest historycznie ukształtowanym krajobrazem kulturowym i dla jego utrzymania niezbędne jest prowadzenie zabiegów pielęgnacyjnych, czyli rolnicze użytkowanie. Problem konieczności zachowania harmonii krajobrazów rolniczych w realiach gospodarki rynkowej, gdy dochody z tradycyjnej produkcji w kilkuhektarowym gospodarstwie nie zapewniają utrzymania rodziny, jest znany w wielu regionach kraju. Skutecznym narzędziem pogodzenia interesów wszystkich stron może okazać się zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, oznaczający zachowanie lub poprawę istniejących walorów przyrodniczych i kulturowych, dywersyfikację źródeł dochodów i zatrudnienia przez rozwój przedsiębiorczości i pozarolniczych miejsc pracy z wykorzystaniem endogenicznego potencjału tych obszarów. Istotne miejsce w tym rozwoju przypada usługom turystycznym i innym, które bazują na lokalnych dobrach. [Sikorska-Wolak 2010, s. 479-481; *Strategia zrównoważonego...*, s. 6-8]. Celem pracy jest określenie miejsca różnych rodzajów i form turystyki w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich woj. warmińsko-mazurskiego, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów niszowych.

1. Materiał i metody

Prezentowane wyniki są częścią badań prowadzonych na terenie całego obszaru woj. warmińsko-mazurskiego, mających na celu opracowanie przyrodniczo-kul-

turowych uwarunkowań rozwoju zrównoważonej turystyki wiejskiej [Marks 2009, s. 125-129; Marks *et al.* 2009, s. 267-268; Marks *et al.* 2012, s. 198-200]. W pracy wykorzystano materiały źródłowe w postaci publikacji naukowych oraz opracowań książkowych przedstawiających problematykę wielofunkcyjności obszarów wiejskich w realiach gospodarki rynkowej oraz występujących walorów składających się na atrakcyjność turystyczną obszaru. W badaniach wykorzystano następujące metody:

- Metoda monograficzna – gromadzenie oraz analiza materiałów źródłowych: regionalne i centralne strategie rozwoju obszarów wiejskich, oficjalne dokumenty urzędowe publikowane w Monitorze Polskim, dane statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), artykuły i publikacje naukowe na temat występowania walorów turystycznych na badanym obszarze [Łobocki 2000, s. 211].
- Studia opracowań kartograficznych – mapy parków krajobrazowych, mapy topograficzne, mapy turystyczne.
- Badania terenowe – lustracje terenowe prowadzone metodą marszrutową mające na celu weryfikację danych uzyskanych w trakcie badań monograficznych oraz studiów kartograficznych. Klasyfikację walorów turystycznych przyjęto za Lijewskim *et al.* [2002].

Analiza danych wyjściowych umożliwiła wskazanie kierunków rozwoju turystyki wiejskiej w jej obszarach niszowych. Obszar niszowy w turystyce może stanowić wydzielony geograficznie teren o niskim stopniu penetracji turystycznej lub istniejące potencjalne możliwości, nie w pełni wcześniej doceniane [Lijewski *et al.* 2002, s. 16].

2. Obszary niszowe turystyki wiejskiej w woj. warmińsko-mazurskim

Granice administracyjne woj. warmińsko-mazurskiego obejmują historyczne krainy Warmii i Mazur, natomiast kraina zwana w przeszłości Oberlandem utożsamiana jest obecnie z Powiślem. Warmia rozdziela Mazury Właściwe i tzw. Mazury Zachodnie. Pod względem geograficznym można wyróżnić makroregion Pojezierze Mazurskie i fragment Pojezierza Iławskiego [Kondracki 2000, s. 91-118]. Właśnie położenie geograficzne decyduje o szczególnych walorach turystycznych, ich bogactwie i kierunkach możliwego wykorzystania. Unikatowe walory przyrodnicze, kulturowe oraz specjalistyczne pozwalają na rozwój szeroko rozumianej turystyki poznawczej oraz wielu form turystyki kwalifikowanej praktycznie w całym omawianym obszarze. Region posiada także bardzo dobre walory wypoczynkowe [Baturó 2011, s. 18-22; Lijewski *et al.* 2002, s. 140-145; Marks 2009, s. 127-129; Młynarczyk 2008, s. 3-7].

Ocena walorów turystycznych woj. warmińsko-mazurskiego wskazuje, że niemal każdy zakątek regionu może być atrakcyjny, chociaż nie dla wszystkich turystów. Analiza przestrzenna dowodzi jednak znacznego zróżnicowania terytorialnego. W województwie można wskazać obszary odpowiednio zagospodarowane, promo-

wane i w znacznym stopniu wykorzystywane turystycznie (Kraina Wielkich Jezior Mazurskich, Pojezierze Mrągowskie, Pojezierze Olsztyńskie). Wskazane mezoregiony zyskały powszechne uznanie turystów, są chętnie odwiedzane i nie wymagają żadnej dodatkowej reklamy [Marks *et al.* 2009, s. 262-265; Młynarczyk 2008, s. 5-6]. Jednak w województwie można znaleźć także plamy terenów niemal dziewiczych w tym zakresie.

2.1. Turystyka transgraniczna

Przykładem słabo wykorzystywanego potencjału jest współpraca z Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej. Mimo powszechnego zrozumienia korzyści, jakie rozwój tej formy działalności mógłby przynosić społecznościom lokalnym po obu stronach granicy, istnieją administracyjno-organizacyjne bariery zewnętrzne, konieczne do pokonania, niejednokrotnie na wyższym szczeblu. Wyznaczony w terenie Szlak Rowerowy R₆₄, przybliżający walory przyrodnicze regionu, w zamierzeniach miał umożliwić okrążenie Zalewu Wiślanego, jednak dotychczas nie „domknięto” pętli po stronie rosyjskiej [Bzowski 2011, s. 4]. Strategicznym narzędziem w tworzeniu produktów transgranicznych mogą okazać się szlaki wodne. Naturalną drogą jest zarówno tor wodny na Zalewie Wiślanym, jak i rzeka Łyna. Przebieg szlaków wodnych, niezależny od granic administracyjnych, stwarza szanse łagodzenia biurokracji związanej z procedurami przekraczania granic państwowych. Cenną inicjatywą wydaje się projekt produktu turystycznego Łyna – Ława. Kluczową częścią projektu jest organizowany corocznie spływ kajakowy Łyną na odcinku Olsztyn – Prawdinsk. Latem 2013 r. z powodzeniem odbyła się już dziesiąta edycja spływu. O atrakcyjności imprezy decyduje przede wszystkim bogactwo i różnorodność walorów przyrodniczo-kulturowych na całym 290-km szlaku, a poziom adrenaliny skutecznie podnosi uczestnikom zmienność nurtu samej rzeki (fragmentami Łyna leniwie meandruje po odcinkach równinnych, aby po chwili upodobnić się do górskich, rwących potoków). Projekt objęty jest patronatem Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego oraz Stowarzyszenia Euroregion Łyna – Ława. Strategicznym celem powyższych działań jest szeroko pojęta współpraca między Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej i przygranicznymi powiatami naszego województwa. Godne uwagi są także inicjatywy samorządów lokalnych w tym zakresie, np. Komunalnego Związku Gmin Nadzalewowych w Elblągu. Działania Związku są współfinansowane m.in. z Funduszu Małych Grantów Transgranicznych i Międzyregionalnych, a celem finalnym jest budowa marki turystycznej pod nazwą „Kraina Zalewu Wiślanego” oraz intensyfikacja turystyki transgranicznej [Marks *et al.* 2012, s. 199].

2.2. Turystyka zdrowotna

Rosnące nieustannie tempo życia i kłopoty dnia codziennego kumulują w psychice człowieka pokłady stresu. Funkcjonujemy w czasach, gdy tzw. choroby cywilizacyjne stają się problemem społecznym. Jak podają Faracik *et al.* [2007, s. 221-

225], turystyka zdrowotna może przybierać różne formy. Podstawową jest turystyka uzdrowiskowa. W woj. warmińsko-mazurskim status oficjalnego uzdrowiska posiada Gołdap, miasto znajdujące się w bezpośrednim sąsiedztwie Parku Krajobrazowego Puszczy Rominckiej. Stało się tak dzięki zaliczeniu regionu do najczystszych w Polsce (w okolicy notuje się „zerowe” emisje zanieczyszczeń pyłowych i gazowych), źródłem wysokiej jakości wód wykazujących cechy wód mineralnych oraz bogatym złożem borowinowym. Obecnie pojemność bazy uzdrowiskowej Gołdapi wynosi 480 miejsc i wydaje się, że tkwią tu jeszcze znaczne rezerwy [Marks 2011b, s. 35]. W opinii Młynarczyk [2002, s. 221-222], funkcja sanatoryjna jest relatywnie mało inwazyjna dla przyrody i środowiska, gdyż większość aktywności turysty- kuracjusza odbywa się w środowisku „sztucznie” do tego celu przygotowanym. Występuje tu ponadto swoiste sprzężenie zwrotne, gdyż niemożliwe jest zbudowanie pozytywnego wizerunku kurortu bez należytej dbałości o otoczenie, w tym także o walory przyrodnicze. Warto dodać, że uczestnicy turystyki uzdrowiskowej są w ogromnej większości przyjaźni środowisku i doceniają świadome korzystanie z jego zasobów. Dalszy rozwój funkcji sanatoryjnej niemal „na zapleczu” parku krajobrazowego, w dodatku wyjątkowo mało penetrowanego, wydaje się kierunkiem jak najbardziej zasadnym. Warto dodać, że prawidłowo zorganizowana turystyka uzdrowiskowa generuje najwyższe wskaźniki wykorzystania bazy, gdyż zazwyczaj ma charakter całoroczny [Marks 2011b, s. 36]. Inną formą turystyki zdrowotnej jest *spa i wellness*. Obiekty oferujące tego typu usługi coraz liczniej pojawiają się na mapie woj. warmińsko-mazurskiego. Uwzględniając to, że omawiany obszar w całości znajduje się w Obszarze Funkcjonalnym „Zielone Płuca Polski”, można postawić tezę, że inwestowanie w takie obiekty stworzy nowe szanse rozwojowe. Cały region posiada bowiem wysoki potencjał rekreacyjno-balneologiczny, czyli znajdują się tu walory niezbędne do zaspokajania potrzeb człowieka w zakresie wypoczynku, regeneracji psycho-fizycznej i zdrowia [Pietrzak 2012, s. 213]. Warunkiem koniecznym jest zachowanie harmonii architektonicznej i dopasowanie nowych struktur do istniejącej tkanki krajobrazowej. W takich okolicznościach promowana w obiektach *spa i wellness* „filozofia dobrego samopoczucia” może być wspierana naturalną fitoterapią, jak to się już dzieje m.in. w Parku Krajobrazowym Wzgórz Dylewskich [Szydłowska, Młynarczyk 2010, s. 144].

2.3. Turystyka ponadsezonowa

Obszary pojezierne jednoznacznie kojarzą się z wakacyjnym wypoczynkiem nad jeziorami oraz możliwością uprawiania kajakarstwa i żeglarstwa. Zarówno w świadomości turystów, jak i animatorów turystyki funkcjonują głęboko zakorzenione schematy o „otwarciu” i „zamknięciu” sezonu turystycznego, utożsamianego z okresem wakacji letnich. Tymczasem jest to termin niezwykle umowny i może być bardzo elastyczny. Liszewski [2002, s. 353-357] wyróżnia m.in. sezon ogólnorekreacyjny, czyli pozwalający na uprawianie różnych rodzajów rekreacji na wolnym powietrzu (w Polsce związany bezpośrednio z temperaturą powietrza, o długości porównywalnej

do długości sezonu wegetacyjnego). Najcieplejszą częścią sezonu rekreacyjnego jest kąpielowy, umożliwiający zażywanie kąpeli na świeżym powietrzu (granica termiczną wody jest temperatura 18°C). Średnia długość morskiego sezonu kąpielowego wynosi od 46 dni (Władysławowo) do 73 dni (Mielno). Sezon kąpielowy w jeziorach trwa przeciętnie od 72 dni (Jezioro Charzykowskie) do 100 dni (Pojezierze Wielkopolskie). Właśnie sezon kąpielowy w Polsce najściślej wpisuje się w schematy tzw. sezonu turystycznego, choć już inne formy turystyki wodnej (kajakowa, żeglarska, motorowodna), są dostępne w znacznie dłuższym okresie.

Duże możliwości wydłużenia sezonu istnieją w szeroko rozumianej turystyce poznawczej, szczególnie przyrodniczej. W takich przypadkach niezbędna jest odpowiednia edukacja i uwrażliwienie turystów, że krajobraz jest układem dynamicznym, zmiennym w kolejnych porach roku, a nawet dnia oraz indywidualnym w odbiorze. Szczególne szanse tkwią w przemyślanych produktach agroturystycznych, gwarantujących indywidualne podejście do odbiorcy. Gospodarstwo agroturystyczne, po oszacowaniu potencjału własnego obiektu i swojego otoczenia, może zapraszać m.in. na jagodobranie, grzybobranie, zbieranie ziół na własny użytek, polowanie z kamerą, wycieczki po okolicy itp. Całoroczny charakter mogą mieć warsztaty rękodziela utożsamianego z obszarami wiejskimi (m.in. tkactwo, wikliniarstwo, malowanie na szkło, garncarstwo, kowalstwo artystyczne) czy kursy gotowania związane z dziedzictwem kulinarnym oraz inne imprezy organizowane „pod dachem”. Podobnie ponadsezonowym produktem są walory krajoznawcze pochodzenia antropogenicznego oraz duża część walorów specjalistycznych.

Specyficzną sezonowością charakteryzuje się natomiast, również jak dotąd mało doceniana w omawianym regionie, szeroko rozumiana turystyka konna. W sytuacji, gdy konie przestały być podstawową siłą roboczą w rolnictwie oraz w gospodarce leśnej, właśnie rekreacyjny kierunek użytkowania stał się kluczowym. Percepcja krajobrazu z perspektywy siodła na końskim grzbiecie przysparza wielu doznań, zróżnicowanych w poszczególnych porach roku. Brak umiejętności jeździeckich nie oznacza konieczności rezygnacji z walorów turystyki konnej, gdyż hodowcy koni oferują przejażdżki bryczkami, tramwajami konnymi czy innymi powozami. Z kolei w okresie zimowym niezapomnianych wrażeń dostarczają kuligi, nierzadko połączone z ogniskiem w plenerze oraz innymi atrakcjami towarzyszącymi [Marks *et al.* 2012, s. 200].

Kolejnym obszarem niszowym jest bardzo słabo rozwinięta oferta zimowa. W literaturze przedmiotu wyróżnia się „sezon zimowy” – jako czas uprawiania tradycyjnych sportów zimowych na wolnym powietrzu (narcciarstwo, saneczkarstwo, łyżwiarstwo, bojery) [Liszewski 2002, s. 356]. W zimie, gdy przyroda zwalnia lub wręcz niekiedy zatrzymuje swoje procesy życiowe, penetracja turystyczna jest bardziej przyjazna środowisku przyrodniczemu. Narcciarstwo nizinne biegowe, z wykorzystaniem istniejących w terenie szlaków pieszych, nie wywiera praktycznie żadnej presji na środowisko. Podobnie bezinwazyjne są bojery [Krzymowska-Kostrowicka 1997, s. 86]. Na uwagę zasługują także produkty specjalne sezonu zimowego (np.

wędkarstwo podlodowe, atrakcje związane z działaniami morsów, wspomniane już wyżej kuligi z imprezami towarzyszącymi). Obszary pojezierne mają bardzo dobre warunki do rozwoju wymienionych aktywności. Regionalnie może także rozwijać się narciarstwo zjazdowe. Nie będą to wprawdzie trasy „alpejskie”, jednak stwarzają możliwość sobotnio-niedzielnego oraz popołudniowego relaksu, szczególnie, gdy oferta kierowana jest do początkujących narciarzy [Marks 2011b, s. 31; Marks *et al.* 2003, s. 244]. Zimowe atrakcje czekają na turystów m.in. na Górze Czterech Wiatrów w Mrągowie (trasy zjazdowe, tor saneczkowy, lodowisko), w Morenowej Stacji Narciarskiej w Wydminach (trasy zjazdowe i biegowe), w Centrum Sportowo-Rekreacyjnym Zjazd „Piękna Góra” w Gołdapi (trasy zjazdowe i tor saneczkowy) oraz na wyciągu narciarskim „Kartasiówka” w Rusi. Ofertę uzupełniają wypożyczalnie niezbędnego sprzętu oraz możliwość nauki narciarstwa i snowboardu pod okiem wykwalifikowanych instruktorów.

W aktywizacji sezonu zimowego gospodarstwa agroturystyczne i inne obiekty turystyki wiejskiej powinny upatrywać swojej szansy na poprawę wskaźników wykorzystania bazy, a tym samym zwiększonych możliwości zarobkowania. Natomiast przedstawicielom władz samorządowych przygotowanie zimowych atrakcji (zawody wędkarstwa podlodowego, imprezy narciarskie realizowane pod hasłem „Przenosimy góry na Mazury”, kuligi połączone z ogniskiem w plenerze itp.) dają okazję do dodatkowej promocji regionu. Godną podkreślenia w tym zakresie jest inicjatywa podjęta przez Lokalną Organizację Turystyczną „Mazury Południowe” pod nazwą „Mazury za pół ceny”. Akcją objęto obszar Mazur Południowych – Białą Piską – Orzysz – Pisz – Ruciane Nida. W trzeciej edycji, od grudnia 2013 do końca lutego 2014 r., wzięły udział (na zasadzie dobrowolności) podmioty gospodarcze związane z usługami turystycznymi, m.in. obiekty noclegowe i gastronomiczne, w tym kwatery agroturystyczne, domy kultury, biblioteki i muzea, ale także salony fryzjerskie i kosmetyczne, placówki handlowe, a nawet szkoła językowa. Kluczową ideą akcji była promocja walorów regionu poza sezonem wakacyjnym, ale przede wszystkim uzyskano poprawę wskaźników wykorzystania istniejącej bazy.

Podsumowanie

Przeprowadzona ocena potencjału turystycznego obszarów wiejskich woj. warmińsko-mazurskiego upoważnia do stwierdzenia, że w zrównoważonym rozwoju tych obszarów znajdują ważne miejsce zarówno popularne formy turystyki aktywnej, jak i turystyka piesza, rowerowa, wodna (kajakowa i żeglarska), najlepiej w połączeniu z szeroko rozumianą turystyką krajoznawczą (przyrodniczą i kulturową), jak i inne np. turystyka wypoczynkowa nad jeziorami, agroturystyka. Bogactwo walorów przyrodniczych, kulturowych, specjalistycznych oraz wypoczynkowych czyni praktycznie cały badany teren atrakcyjnym dla wielu turystów. Wykorzystanie istniejącego potencjału

jest jednak nierównomierne. Na mapie województwa można wskazać regiony popularne i silnie eksploatowane, m.in. Kraina Wielkich Jezior Mazurskich, Pojezierze Mąrowskie, Pojezierze Olsztyńskie. Na przeciwnym biegunie znajdują się obszary również atrakcyjne, jednak dotąd mniej doceniane przez turystów. Pod względem geograficznym znaczne rezerwy tkwią w turystyce transgranicznej, z Obwodem Kaliningradzkim, zarówno wodnej z wykorzystaniem Zalewu Wiślanego i rzeki Łyny, jak i rowerowej. Warunki bioklimatyczne regionu stwarzają szanse promowania turystyki zdrowotnej. W grę wchodzi zarówno rozszerzanie funkcji uzdrowiskowej, jak i kreowanie produktów typu *spa* i *wellness*. Znaczny potencjał tkwi ponadto w niemal nieograniczonych możliwościach wydłużania sezonu turystycznego. Jest to specyficzny „obszar niszowy”, obejmujący promocję walorów krajoznawczych oraz specjalistycznych w różnych porach roku, ale i przygotowanie bogatej oferty zimowej. Promowanie „obszarów niszowych” turystyki wiejskiej woj. warmińsko-mazurskiego pozwoli nie tylko wykorzystać regiony dotąd mniej odwiedzane, ale także odciążyc tereny nadmiernie penetrowane. Aktywizacja funkcji turystycznych stwarza ponadto szansę ożywienia gospodarczego zarówno w sferze rolnictwa (szczególnie ekologicznego i zrównoważonego) w związku ze wzrostem popytu na tzw. zdrową żywność, jak i usług pokrewnych.

Literatura

- Baturo I., 2011, *Atrakcje turystyczne Warmii i Mazur*. Wyd. Amistad Sp. z o.o., Kraków, s. 18-22.
- Borawska M., Brodziński Z., Pawlewicz A., 2012, *Obszary wiejskie województwa warmińsko-mazurskiego – struktura przestrzenna i ludność*, [w:] *Stan obecny i perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim*, Z. Brodziński (red.). Wyd. Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, s. 9-32.
- Brodzińska K., 2012, *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Stan obecny i perspektywy rozwoju ... op. cit.*, s. 53-78.
- Bzowski K., 2011, *Warmia i Mazury rowerem*. Wyd. Amistad Sp. z o.o., Kraków, s. 24-27.
- Faracik R., Kurek W., Mika M., Pitrus E., Ptaszycka-Jackowska D., 2007, *Rodzaje i formy turystyki*, [w:] *Turystyka*, W. Kurek (red.). Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, s. 196-313.
- Kondracki J., 2000, *Geografia regionalna Polski*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, s. 118-120.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1997, *Geoekologia turystyki i wypoczynku*. PWN, Warszawa.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2002, *Geografia turystyki Polski*. PWE, Warszawa.
- Liszewski S., 2002, *Jakość środowiska naturalnego a jakość turystyki*, [w:] *Kompendium wiedzy o turystyce*, G. Gołębski (red.). Wyd. Naukowe PWN, Warszawa-Poznań, s. 351-368.
- Łobocki M., 2000, *Metody i techniki badań pedagogicznych*. Oficyna Wyd. „Impuls”, Kraków, s. 211-236.
- Marks E., 2009, *Miejsce ekoturystyki w budowaniu wizerunku wiejskiego produktu turystycznego*, [w:] *Marka wiejskiego produktu turystycznego*, P. Palich (red.). Wyd. Akademii Morskiej, Gdynia, s.123-131.
- Marks E., 2011a, *Rola wybranych obiektów sakralnych okolic Olsztyna w tworzeniu produktu*

- turystycznego regionu, [w:] *Dziedzictwo kulturowe Polski i jego znaczenie w turystyce*, J. Wyleżałek, D. Orłowski (red.). Wyd. Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych w Warszawie, s. 179-201.
- Marks E., 2011b., *Tourism Assets of the Romincka Forest Landscape Park and Possibilities for Using Them for Sustainable Development*. Monograph, nr 7, *Issues of Landscape Conservation and Water Management in Rural Areas*. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, s. 27-38.
- Marks E., Połucha I., Młynarczyk K., 2003, *Ocena realizacji założeń funkcjonowania turystyki w planie ochrony Parku Krajobrazowego Wzgórz Dylewskich*. Zesz. Nauk. Politechniki Koszalińskiej, 10, s. 239-250.
- Marks E., Młynarczyk K., Jaszczak A., Elkhatib A. O., 2009, *Możliwości rozwoju różnych rodzajów i form turystyki na Pojezierzu Mazurskim*. Handel Wewnętrzny (rynek-przedsiębiorstwo-konsumpcja-marketing), Wyd. Instytutu Badań Rynku, Konsumpcji i Koniunktur, s. 259-268.
- Marks E., Jaszczak A., Połucha I., 2012, *Kierunki rozwoju turystyki zrównoważonej w województwie warmińsko-mazurskim*. Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XXXIV, s. 195-201.
- Młynarczyk A., 2002, *Czynniki determinujące wizerunek uzdrowiska na przykładzie Ciechocinka*. Zesz. Nauk. Wydz. Ekonomii i Zarządzania Politechniki Koszalińskiej, s. 215-224.
- Młynarczyk K., 2008, *Przyrodnicze uwarunkowania animacji turystyki aktywnej*. Nauka Przyr. Technol., 2, 4, 29.
- Pietrzak M., 2012, *Krajobraz rekreacyjny – istota, treść i zakres pojęcia*. „Problemy Ekologii Krajobrazu”, *Rekreacja w krajobrazach o wysokim potencjale*, t. XXXIV, s. 211-217.
- Sikorska-Wolak I., 2010. *Turystyka w aktywizacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich (na przykładzie województwa lubelskiego)*. Acta Sci. Pol., Oeconomia 9 (4), s. 477-488.
- Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025, Projekt*, Olsztyn, 2013.
- Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012-2020*.
- Szydłowska A., Młynarczyk K., 2010, *Krajobrazowe uwarunkowania rozwoju turystyki w Parku Krajobrazowym Wzgórz Dylewskich*. Acta Sci. Pol., Administratio Locorum, 9(2), s. 139-146.